

днепровском междуречье, так как в это время территория южной группы и Посеймья занята другой культурой.

В статье показаны основные черты материальной культуры памятников, в частности речь идет о формировании ямочного узора на посуде, способах ее орнаментации, а при рассмотрении производственного инвентаря — о приемах микро- и макролитической техники (с преобладанием последней), об использовании двух видов сырья (кремня и кварцита).

Установлены следующие даты: для раннего этапа — первая половина — середина IV тысячелетия до н. э., второго — вторая половина — начало III тысячелетия до н. э., третьего — середина — третья четверть III тысячелетия до н. э.

Имеющиеся материалы дают возможность заключить, что культура неолита ямочно-гребенчатой керамики формировалась в результате наложения на лесобережную днепро-днепровскую культуру раннего этапа пришедшей верхнеднепровской (с накольчатой керамикой). На Десне, кроме того, в технике обработки камня прослеживаются глубокие местные традиции, уходящие корнями в мезолитическое время (Смячка, Кудласька, Песочный Ров).

А. С. РУСЯЕВА

Культ Кори-Персефони в Ольвії

Землеробські обряди і культури, зокрема культ Деметри, у Греції були досить поширені. Особливо помітну роль відігравала в них Кора-Персефона, дочка Деметри. За більш ранніх часів, певне, Кора і Персефона * були дві самостійні богині, остання виступала в значенні катахтонічного божества в культах, поширених у багатьох місцевостях Греції, і вважалась іноді дочкою Зевса і підземної р. Стиксу. В інших випадках її матір'ю була Рея, і Персефона, володіючи самостійним культом, не залежала від Деметри. З розвитком землеробської релігії, в основі якої лежала ідея померлих на рослинисть, ідея в'янення і відродження природи, Персефона і дочка Деметри Кора ** були об'єднані в один образ Кори-Персефони, яка мала тісне відношення не лише до підземного царства, а й до землеробства і посівів. Цей образ породив один з найчудовіших міфів в історії грецької релігії і відомий гомерівський гімн Деметрі¹. Сюжет його: викрадення Кори-Персефони богом підземного світу Аїдом, внаслідок чого вона одну третину року проводила під землею, а дві третини — на землі разом з Деметрою. Історики античності² вважають, що гомерівський гімн мав мету пояснити заснування елевсінських містерій, де вшанування Деметри і Кори-Персефони досягло свого апогею і, набравши містичного характеру, стало таємним культом, єдиним у своєму роді. Головним змістом елевсінських містерій було повернення Кори-Персефони з підземного царства та її перемога над смертю, яка стала запорукою перемоги і для людей³.

* ПЕРСЕФОНІА, ПЕРСЕФОНІ, ПЕРСЕФОНІ.

** КОРОС, КОРИ — юнак, дівчина; КОРЕ — молода рослинисть. Євсевій, Варрон, а також деякі сучасні дослідники розуміли Кору як символ достатку зернового врожаю.

¹ Гомер. Гімн Деметре. — Елліністичні поети. М., 1964.

² Дж. Фрезер. Золота ветвь, т. III. Л., 1928, стор. 108; F. M. Cornford. The APARXAI and Eleusinian Mysteries. Quiggin, стор. 153; Дж. Томсон. Исследования по истории древнегреческого общества. М., 1958, стор. 227—233; А. Ф. Зелинский. История античной культуры. М., 1915, стор. 122—125; А. А. Передольская. Терракоты из кургана Большая Близица и гомеровский гимн Деметре. — Труды Государственного Эрмитажа, т. VII. Л., 1962, стор. 46—91.

³ П. И. Новосадский. Елевсисские мистерии. СПб., 1887, стор. 131—133.

На честь обох богинь, яких нерідко називали одним ім'ям ΤΩ ΘΕΩ (богині), були встановлені в багатьох містах Греції свята ΘΕΣΜΟΦΟΡΙΑ, ΑΝΘΕΣΦΟΡΙΑ, ΘΕΟΓΑΜΙΑ, ΚΟΡΕΙΑ, ΚΟΥΡΕΑ та ін.⁴

Щодо культу Кори-Персефони в Ольвії немає спеціальних досліджень крім публікації окремих теракот із зображенням богині. Писемні свідчення не дають можливості уточнити локальну специфіку її культу, тому насамперед ми звертаємось до речових джерел — теракот. Ритуальна і культова належність їх очевидна і може свідчити не лише про наявність культу, а й деякою мірою з'ясує характер і особливості його розвитку.

Визначення теракот із зображенням Кори-Персефони становить значні труднощі, тому що ця богиня не мала своїх, притаманих лише їй атрибутів, крім півня⁵, який в ольвійській коропластиці відомий лише в окремих зображеннях. Її атрибутами були факел, як богині підземного світу, квітка, вінок, плід граната, пташка, інколи вона зображалась і з колоссям. Її тісний зв'язок з Деметрою, спільне їх шанування знаходили свій вираз і в зображенні цих богинь з однаковими атрибутами та в ідентичних позах. Інколи Кора зображалась разом зі своїм чоловіком Плутоном, але про існування в Ольвії цього культу поки що немає ніяких інших доказів крім лапідарного напису ранньоелліністичного часу з присвятою Плутону і Корі⁶, де ці божества виступають не як володарі підземного світу, а як хтонічні, пов'язані з плодівництвом. Слід зазначити наявність одного, не досить ясного граффіті з присвятою Зевсу катахтонічному.

Культу Деметри і Кори-Персефони поряд з іншими відомі в Ольвії з архаїчного періоду. Теракоти з їх зображенням знаходили як при розкопках міста, так і його некрополя. Розглянемо основні групи цих теракот, характерні для різних періодів історії.

В архаїчній коропластиці, як і в скульптурі, богині показані сидячими на троні в ієратичній позі (рис. 1, 2). Теракоти відрізняються одна від одної незначними зовнішніми ознаками: трактуванням трону, одяжі, положенням рук. Іноді трон має високу спинку і бокові виступи⁷, а іноді він зливається з тілом богині. Руки лежать на колінах, частіше всього зливаються з одягом, інколи одна рука підтримує груди, або ж тримає квітку біля грудей⁸ (рис. 2, 4). Ноги всією ступнею поставлені на ослінчик або підставку паралельно одна одній. Одяга найчастіше показана злитно з тілом, з-під неї рельєфно виступають груди богині, рідше руки і ноги. Деякі з цих теракот дослідники пов'язують із зображенням Кори-Персефони. Визначення це чисто зовнішнє і ґрунтується, головним чином, на ознаках парних зображень обох богинь, де їх пози абсолютно ідентичні. Але завжди, навіть незважаючи на схематичність рис, в них помітна різниця. Якщо Деметра має вигляд немолодої жінки з відповідними її віку ознаками, то фігура Кори-Персефони в порівнянні з нею здається юною, за винятком теракот (вони досить рідкісні, а в Ольвії зовсім не відомі), де Кора-Персефона виступає в образі богині підземного царства з факелом, скіпетром або півнем у руках.

В Ольвії не знайдені парні зображення обох богинь, які були на

⁴ M. Nilsson. Geschichte der griechischen Religion, t. 1. München, 1940, стор. 275.

⁵ W. H. Roscher. Ausführliches Lexicon der griechischen und römischen Mythologie. Leipzig, 1890—1897, стор. 1335; Дж. Томсон. Вказ. праця, стор. 230, рис. 15.

⁶ А. А. Белецкий. Новые посвященные надписи Ольвии.— Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья. Л., 1968, стор. 21—22.

⁷ ОАК, 1913—1915. СПб., стор. 42, рис. 59; В. М. Скуднова. Архаический некрополь Ольвии, стор. 186, табл. 32. Містяться у фондах НА ІА АН УРСР.

⁸ 0—60/268 (аналогії «Древности Босфора Киммерийского», Атлас, табл. LXIX; A. Ridder. Collection de Clerg, t. V. Paris, 1905, табл. XXVII, 182, № 320, 1873. Зберігається в Ермітажі; 0—69/676).

Боспорі та в інших містах стародавньої Греції⁹, за винятком одного фрагмента, де зображено Деметру з Корою на плечах*, хоч відомо немало випадків, коли теракоти Деметри та Кори-Персефони виявлено поруч. Цікавими є дві теракоти з могили № 12 (розкопки 1912 р.)¹⁰. Стилістично вони дуже нагадують парії зображення богинь, які сидять на троні в ідентичних позах і без атрибутів. Незважаючи на зовнішню схожість, одразу владає в око різниця між ними. Фігура Деметри ширша і вища, обличчя немолоде з важким підборіддям, в той час як обличчя Кори-Персефони тонке, м'яко модельоване, в ньому немає тієї серйозності, яка властива постаті Деметри (рис. 1; 2). Ця відмінна риса характерна і для наступних зображень богинь, крім тих, що дуже схематичні або погано збереглися.

Відомо ще кілька теракот сидячої Кори-Персефони, знайдених у різний час в архаїчних шарах Ольвії та в її некрополі¹¹.

Для архаїчного часу властиві теракотові протоми із зображенням жіночих божеств, яких частіше всього пов'язують з хтонічними божествами. Чимало є різних видів протом із зображенням Деметри і Кори-Персефони, для яких характерне покривало, що з голови вільно спускається до низу**. З часом ця деталь трактувалась по-різному: тканина то спускалась двома вертикальними валиками по обидва боки обличчя і шиї, то вільно лягала на плечі і груди; пізніше богиня зображалась на фоні розгорнутого покривала, що ясно вираженою рельєфною складкою облямовувало її фігуру нижче грудей. Особлива роль у цих протомах відводилась рукам: найчастіше одна з них тримала біля грудей гранат, квітку, вінок, пташку, посудину або просто лежала там, а інша щільно притиснута до тіла. Іноді обидві руки підняті до грудей. Тип таких протом, в якому втілювався і образ Кори-Персефони, був широко відомий в грецьких містах і на островах Середземного моря¹².

До найбільш раннього часу (VI ст. до н. е.) належать протоми *sans busie* (без зображення грудей), знайдені в похованні архаїчного часу, дослідники пов'язують їх з міфом про повернення Кори-Персефони на землю¹³. За формою вони однакові, закінчуються напівкруглим завершенням внизу, передають образ богині, що бере свій початок від іонійського типу: розширене доверху обличчя, великі довгасті очі поставлені неглибоко, рот з трохи піднятими кінцями губ, вузький лоб, облямований стефаною.

Цікавим є і весь комплекс речей з цієї могили. Крім уже названих протом тут були теракоти лева і свині, багато різного посуду, золоті підвіски, два глиняних брязкальця та ін.

Який же зміст мали теракоти з цього поховання? А. О. Передольська в працях, присвячених теракотам з кургану Велика Близниця¹⁴, деталь-

⁹ Дренности Босфора Киммерийского. Атлас. СПб., 1854, табл. LXIX, 7; ОАК, 1870 і 1871 pp. Атлас, табл. II, I; F. Winter. Die Typen der figurlichen Terrakotten, I, Berlin, 1903, стор. 43, 3; D. Robinson. Excavation at Olynthus, VII. London, 1933, табл. 27, № 216, 217; A. Ridder. Вказ. праця, табл. XXVII, 182.

* Зберігається в Одеському археологічному музеї.

¹⁰ В. М. Скуднова. Вказ. праця, стор. 186.

¹¹ ОАК, 1913—1915, стор. 42; В. М. Скуднова. Вказ. праця, табл. 18; 43; 9—60/268; Archäologischer Anzeiger, Jahrbuch, XXIX, 1914, стор. 239, рис. 57.

** Покривало з невисоким валиком над головою — характерна деталь для зображень Деметри та Кори-Персефони в сидячому положенні. Остання виступає тут водночас і як богиня підземного світу, і як дочка Деметри, яка, подібно зерну, йде під землю, щоб знову повернутись.

¹² R. A. Higgins. Catalogue of the terracottas in the department of Greec and Roman Antiquities British Museum. London, 1954, стор. 244, 249, 492.

¹³ ОАК, СПб., 1911, стор. 18, рис. 17; 18; 19.

¹⁴ А. А. Передольская. О сюжетах трех терракотовых статуэток, найденных в кургане Большая Близница.— СА, XIII. М., 1950, стор. 250—271; її ж. Терракоты из кургана Большая Близница и гомеровский гимн Деметре, стор. 46—88; її ж. К вопросу о терракотах из кургана Большая Близница.— СА, М., 1955, стор. 54 і далі.

но розглядає, чим зумовлювались підбір поховального інвентаря і вимоги заупокійного ритуального культу підземних богів, зазначаючи, що в різні періоди життя античного суспільства спостерігається чітка і визначена закономірність в цьому підборі. Предмети були завжди пов'язані між собою за змістом і об'єднані якоюсь ідеєю. Теракоти знаходять в ольвійських похованнях рідко. Вони свідчать про релігійні уявлення, про характер поховальних обрядів і звичаїв. А в заупокійному культі, природно, відбивались і різні містеріальні вчення, про які ми знаємо дуже мало внаслідок їх таємничості і тому не все можемо пояснити чітко і послідовно.

Згадуваний комплекс речей становить інтерес саме з цієї точки зору. Зображення свині як символу родючості безпосередньо пов'язувалось з кукльми Деметри і Кори-Персефони. Такі самі зображення свині були знайдені в кургані Велика Близниця, комплекс якого зумовлений одним з найпоширеніших і визначних землеробських культів Греції — Елевсінськими містеріями¹⁵, присвяченими Деметрі і Кори-Персефоні. Нерідко можна побачити Деметру з свишею в руках або біля ніг¹⁶. Теракота лева здається дещо дивною в такому похованні. Але коли згадати, що ця тварина відносилась до сфери Зевса і чисто хтонічної¹⁷, то картина дещо прояснюється. Зевс посідав немале місце в Елевсінських містеріях. В одну з ночей цих свят (з 20 на 21 Боедроміона)¹⁸ відбувалась містична драма — шлюб Деметри з Зевсом і народження Іакха. З'єднання цих культів сприяло певне ототожнення Зевса з небом, джерелом світла і дощу, життєдайною основою для рослинності, з якою часто ототожнювали і Деметру.

Глиняні брязкальця навряд чи були покладені в це поховання як дитячі іграшки. Напередодні здійснення згаданої містичної драми в Елевсінських святах вшановували Іакха. Попереду процесії несли увінчану міртом статую Іакха і приготовлені для нього іграшки. Можливо, ці брязкальця, як і інші речі, мали зв'язок з цим ритуальним обрядом, в якому могла взяти участь обізнана з його таємницею жінка *. Зрозуміло, що в Ольвії, внаслідок її економічного і соціального становища, ці обряди не були такими пишними і багатими, як в Елевсіні або інших великих центрах Греції, але відгомін їх, безсумнівно, досягав і найвіддаленіших міст країни.

З протом раннього часу слід також згадати протому V ст. до н. е.¹⁹ (рис. 1, 1). Вона зображає молоду богиню в покривалі, що вільно й м'яко покриває праву грудь і частину руки. Ліва частина тіла оголена. Обидві руки лежать біля грудей. Волосся, що хвилястими дрібними пасмами облямовує чоло, густо пофарбоване в червоний колір. Обличчя дещо довгасте, овальне²⁰.

¹⁵ А. А. Передольская. Художественно-историческое значение терракот из кургана Большая Близница.— КСИА АН УССР, вып. 7. К., стор. 71.

¹⁶ W. H. Roscher. Вказ. праця, стор. 1341, 1367; *Mithologie figurée de la Grèce*, par. M. Collignon. Paris, 1931, стор. 238.

¹⁷ А. Ф. Лосев. Античная мифология. М., 1957, стор. 42.

¹⁸ Н. И. Новосадский. Вказ. праця, стор. 142.

* Слід зазначити, що це не єдине тлумачення згаданих вище речей. Лев, як і брязкальця, пов'язувались із культом Діоніса, що, як відомо, близько стояв до культу обох богинь і ототожнювався з Іакхом.

¹⁹ 0—56/774. Більш рання протома (друга половина VI ст. до н. е.) була знайдена при розкопках кургану Зевса в 1902 р. Б. В. Фармаковським. Вона зображує Кору-Персефону в покривалі, що піднімається над головою у вигляді гострого валика і тонкою рельєфною лінією спадає на плечі. Волосся дрібними хвилястими пасмами облямовує лоб. Правою рукою богиня тримає квітку біля грудей (ІАК, вып. 13. СПб., 1906, стор. 170, рис. 117).

²⁰ Повна аналогія цій протомі, яка походить із Смірні, є в Одеському державному археологічному музеї. Н. Кондаков. Греческие терракотовые статуэтки.— ЗООИД, т. XI. Одесса, 1879, табл. 1, 4.

Пізніше (кінець IV—III ст. до н. е.) дещо видозмінений тип протом, що зображав Кору-Персефону з однією або двома руками біля грудей, стає досить поширеним²¹. Найбільш виразні серед них ті²², де фоном богині є розгорнуте покривало у вигляді півкола над головою (рис. 1, 3). Внизу під правою рукою покривало рельєфною складкою облямовувало всю фігуру, звисаючи з ліктя лівої руки. Правою богиня тримала біля

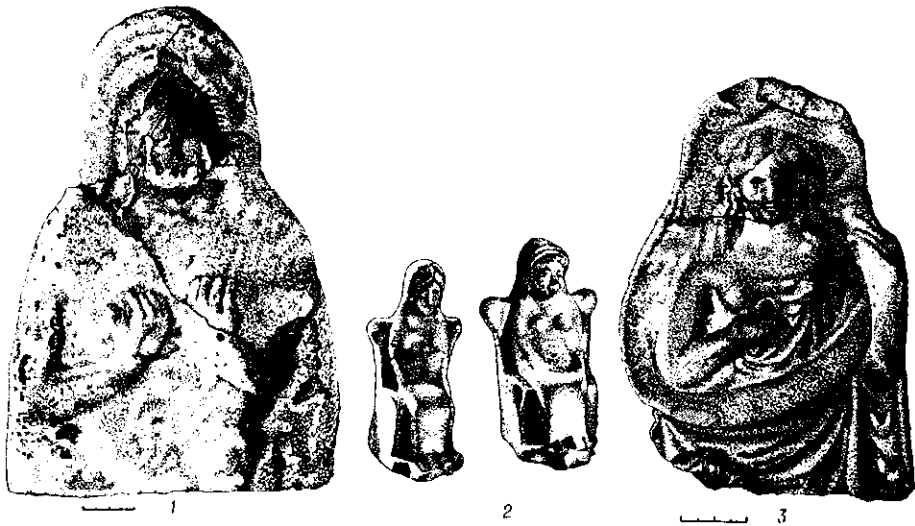

Рис. 1. Терракоти з зображенням Кори-Персефони та Деметри.

грудей яку-небудь річ — квітку, пташку, гранат та ін. * Фігуру її тісно облягає хітон. Юне обличчя трактоване дуже м'яко. Волосся підібране одним суцільним валиком над чолом, а від вуха спадає на ший і плечі довгими локонами. На голові низько пов'язана стефана. Цей варіант протом з незначною різницею добре відомий як в Греції²³, так і містах Північного Причорномор'я²⁴.

Дещо відрізняються від цього типу терракоти, де Кора-Персефона зображена з високою зачіскою: посередині голови волосся схоплене стрічкою і підняте догори пучком, який, ніби роздвоюючись, утворює щось на зразок коримбів Деметри²⁵. З такою зачіскою відома терракота Кори з Олінфа і Британського музею²⁶.

З V ст. до н. е. ольвійські статуєтки зображають молоду богиню стоячи і тримаються по-різному: то вона у високому калафі звичайної

²¹ ИАК, вып. 25. СПб., 1907, стор. 103; Ю. Ю. Марти. Разведочные раскопки вне городских стен Тиритаки.— МИА, № 4. М., 1941, стор. 31; ИАК, вып. 13. СПб., 1906, стор. 170; 0—62/302; 0—67/1277; 0—49/440.

²² 0—63/495; 0—63/1619; ОП—49/193.

* Атрибути у вигляді квітки, або бутона пояснюються звичайно тим, що вихідним моментом Елевсінських містерій, як вже згадувалось, були перекази про викрадення Кори Аїдом в той час, коли вона на лузі збирала квіти. Пташка, як символ душі людини, і гранат вказують на відношення богині до підземного світу.

²³ D. Robinson. Вказ. праця, табл. V, 16, 17, 18, 19; P. Wiegand. Priene. Berlin, 1898, стор. 342; R. A. Higgins. Вказ. праця, стор. 145; F. Winter. Вказ. праця, стор. 249, 1—5.

²⁴ А. Ашик. Боспорское царство, LIX, стор. 41; Древности Босфора Киммерийского. Атлас, табл. 69, 4; ИАК, вып. 25. СПб., 1907, стор. 168, рис. 7; стор. 184, рис. 25; Г. Д. Белов. Терракоты.— Херсонесский сборник. Севастополь, 1927, стор. 230—231.

²⁵ 0—49/4423, 0—1907/18091. Зберігаються в Ермітажі; Е. И. Леви. Терракоты из цистерны на ольвийской агоре.— КСИИМК, вып. 74. М.—Л., 1959, стор. 14 (О. І. Леві пов'язує це зображення з Афродітою. Проте, як свідчать наведені нижче аналогії, подібні зображення швидше можуть належати Кори).

²⁶ D. Robinson. Вказ. праця, табл. VI; A. Ridder. Вказ. праця, табл. XXVII, 182.

форми зрізаного конуса, з-під якого волосся виступає рельєфною масою, і спускається на плечі, то на фоні розгорнутого покривала, що має вигляд півкола над головою, то у пишному вінку²⁷ (рис. 2, 3). Характерним для них, як і для більшості протом, є те, що права рука торкається

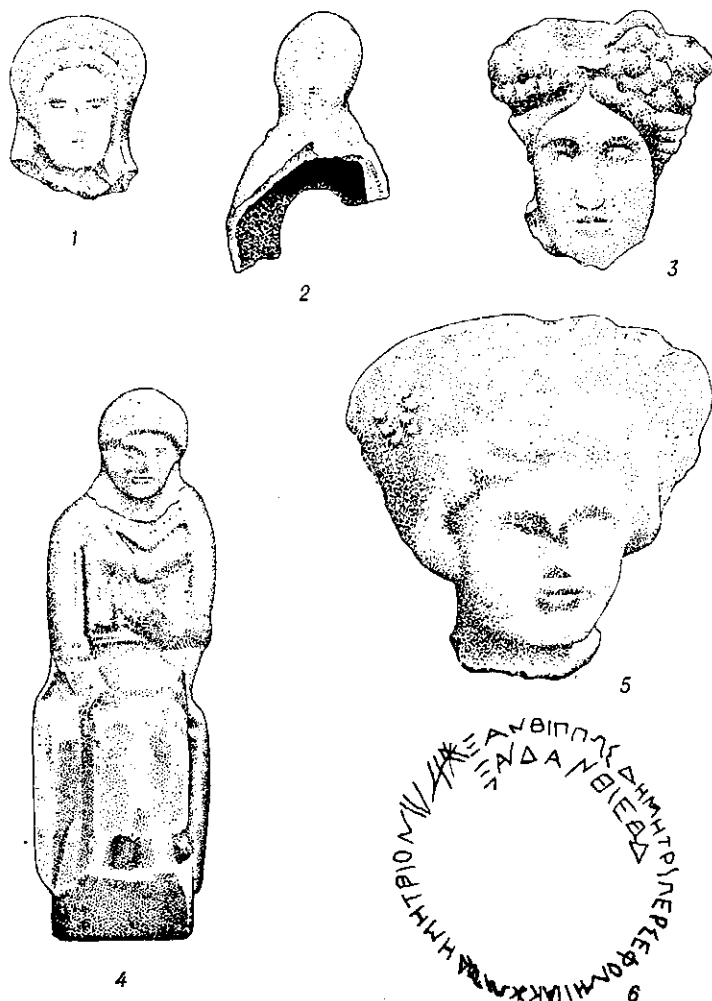

Рис. 2. Граффіті та теракоти з зображенням Кори-Персефони.

грудей, а ліва щільно притиснута до тіла. Відомі аналогічні статуетки (з Олінфа, а також видані Вінтером²⁸). Певно, цей тип зображень бере початок з ранньої архаїки, як видно на прикладі теракот з о. Фасоса і мілетської архаїчної скульптури²⁹.

Варто згадати фрагмент кістяної статуетки³⁰, рідкісної серед зображень цієї богині. Відомо, що хтонічні божества найчастіше виконані з глини — складової частини землі, з якою вони були так нерозривно по-

²⁷ 0—48/1258; № 57 зберігається у ДІМі.

²⁸ D. Robinson. Вказ. праця, табл. V, 16, 17, 18, 19; P. Wiegand. *Princ. Ber.* 43, 3; стор. 190, 1.

²⁹ *Bulletin de correspondance hellenique*, XC—1966, II, Athene, стор. 953; М. М. Кобылина. *Милет*. М., 1965, стор. 129, 136.

³⁰ М. А. Наливкина. *Костяная фигурка из Ольвии*.—КСИМК, вып. 83. М.—Л., 1961, стор. 142—143.

в'язані. Розглядувана фігурка Кори-Персефони з вінком у руці і плодом чи квіткою біля грудей поки що єдина в Ольвії. Подібного типу глиняні статуетки богині знайдені в кургані Велика Близниця, святилищі Деметри в Німфеї, святилищі Кори в Етолії, Елевсіні³¹.

Найпізніші теракоти Кори-Персефони³² кінця III—II ст. до н. е. є досить рідкісними. Вони характерні грубою і недбалою обробкою, важкими пропорціями, погано перемішаною глиною (рис. 2, 5).

У розробці питання про релігію населення в античний час важливе значення має дослідження матеріалів з культових місць та згаданих святилищ. В Ольвії є кілька таких комплексів, з них привертають увагу два, які, на нашу думку, мали безпосереднє відношення до культу Кори-Персефони.

Один комплекс було знайдено при розкопках великого північного будинку на ділянці I в 1935—1936 рр.³³ В основному він складається з теракот Деметри, Кори-Персефони, Кібели, яких налічувалось близько 50, 10 вапнякових вівтариків та інших речей, пов'язаних з культом цих богинь. Більшість теракот і граффіті з ім'ям Деметри на уламках посуду дають можливість припустити зв'язок цього комплексу з шануванням її культу.

Серед знахідок слід зазначити теракоти Кори-Персефони, Кібели, «педагога» в сидячій позі, карикатурні фігури. Їх аналогіям А. О. Передольська³⁴ безспідставно відводить певне місце в різних ритуальних обрядах землеробських культів Греції. Становлять інтерес в цьому плані фрагмент мармурової статуетки Діоніса, який шанувався в Елевсіньських та інших святах на честь Деметри і Персефони, керамічні фалли, що відігравали особливо велику роль в фесмофоріях³⁵ і Елевсіньських містеріях, де вони звичайно пов'язувались в епізодах з Ямбою. Багато вапнякових вівтариків більш повно свідчать про обряди, проведені тут на честь Деметри. Теракоти із зображенням Кори-Персефони вказують на те, що і їй відводилась певна роль в таких обрядах. Зображення цієї богині знаходять у багатьох святилищах Деметри, культ якої для стародавніх греків не уявлявся можливим без шанування Кори-Персефони, настільки вони невід'ємні одна від одної. Тому не даремно у грецькому мистецтві ці постаті дуже часто фігурують з однаковими атрибутами і навіть в однаковій одежі, так що буває важко їх відрізнити. Існуючий в науці термін «Деметра чи Кора» також свідчить про складність цього питання. Проте кожна з богинь займала своє місце в ритуалах. Спільне їх шанування було звичайним явищем в усіх куточках Греції, де проводились різні свята, але найбільшого розквіту воно досягло в Елевсіні. Якщо в ранній період величчя елевсіньські містерії на честь обох богинь були місцевим культом, то пізніше вони набрали загальноеллінського значення. Чи дійшли відгуки цих стародавніх ритуальних обрядів до Ольвії, судити дуже важко, оскільки бракує відповідних археологічних матеріалів. Результати розкопок великого північного будинку і архаїчного поховання тільки в пайбільш загальних рисах можуть вказувати на схожість цих обрядів з елевсіньськими. Зрозуміло, що в Ольвії вони не мали такого грандіозного розмаху, але ольвіюполіти не могли й нехту-

³¹ А. А. Передольская. Теракоты из кургана Большая Близница и гомеровский гимн Деметре, стор. 53—54.

³² 0—47/3065. Аналогічна голівка знайдена в Тірітаці (МИА, № 4. М., 1941, стор. 30, рис. 36).

³³ М. М. Худяк. Теракоты.— Ольвия, т. I. К., 1941, стор. 90—97; Л. М. Славин. Отчет о раскопках в Ольвии в 1935—1936 гг.— Ольвия, стор. 29; його ж. Ольвийские городские кварталы северо-восточной части верхнего города.— СА. М., 1941, стор. 295—298.

³⁴ А. А. Передольская. О сюжетах трех теракотовых статуэток, стор. 250—271.

³⁵ М. Nilson. Вказ. праця, стор. 273.

вати цими святами, пов'язаними з землеробством, посівами, жнивими, наскрізь прийнятими ідеєю безсмертя.

Особливого значення набуває невелика група теракот, знайдена в засипці підвалу α при розкопках агори в 1963 р. (перемичка між ділянками E_6 і E_7). Теракоти виявлені на глибині 1,8—2 м в північно-східній частині підвалу поблизу невеликого спорудження з вапнякових плит з жолобками і спеціально просвердленими дірками. Кам'яні плити лежали хаотично (очевидно, були скинуті або ж звалились). Призначення їх не з'ясоване, хоч не виключена можливість, що це був віттарик.

Серед теракот в першу чергу привертає увагу фрагмент торса жіночої фігури в хітоні ³⁶, підперезаному високо під грудьми. Лицева частина її густо і недбало, так що ледве простежуються деталі одягу, замазана товстим шаром білої обмазки зі слідами блакитної, рожевої і червоної фарб. Первісно фігура була помальована в бузковий колір. На звороті збереглися сліди жовтуватої обмазки (або ж вона стала такою пізніше), а також граффіті (рис. 3, 1). Тут ясно читається ім'я богині, далі йдуть дві дельти, що означають цифри 20, і два знаки, один з яких нагадує давньогрецьку зету, а другий — перевернутий епсилон. На посудинах маємо напис «КОРН». В даному випадку напис на теракоті — явище дуже рідкісне ³⁷. Вона, можливо, і була зображенням самої богині, а граффіті ніби підтверджує це, подібно до того, як на фігурній посудині з головою Ахілла і написом ΑΧΙΛΛΕΥΣ ³⁸.

Інші теракоти (всього 19 фрагментів і два уламки теракотових форм) відрізняються своїм зовнішнім виглядом від звичайних олівійських. Більшість з них недбало покрита товстими шарами білої обмазки, іноді циліндами грудками. Це враження недбалості посилюється ще й пізнішим спучуванням обмазки. У деяких випадках на ній збереглися сліди рожевої, блакитної і темно-червоної фарб; три уламки по білій обмазці розписані червоною фарбою — широкими прямими лініями, які, з'єднуючись, утворювали прямокутники, розділені діагоналями. Ці уламки належали теракотам Кібели.

Дуже невиразні дві жіночі голівки (рис. 2, 1, 2). Перша або сильно згладжена, або ж так сумарно виконана. В первісному вигляді вона настільки була обліплена білою обмазкою, що розпізнати її пощастило лише після обчистки (цікаво, що чимала купа такої обмазки лежала у західному кутку цього підвалу). Раніше голівка була пофарбована у бузкові й білі тони. Риси обличчя майже зовсім згладжені чи взагалі не пророблялись, губи намічені червоною фарбою. Поряд знайдена інша жіноча голівка в грудці твердої землі, змішаної з білою обмазкою, яка спочатку ніби втиралась в теракоту і залишила чорно-білі сліди. Волосся трактоване суцільною масою без проділу. Покривало облямовувало голову дугоподібним валиком і спускалось на плечі.

Для теракот з такою грубою обмазкою ми не знаємо аналогій, близьких за часом і типом. У пізніший час (II—III ст. н. е.) на боспорських поселеннях було знайдено кілька статуеток з товстим шаром покриття. І. Т. Кругликова ³⁹ пов'язує цю особливість з якимсь магічним обрядом і вважає, що метою його було цілком закрити статуетку, наслідуючи тимчасове поховання зерна в землі, або ж це мало символізувати зішестя богині родючості в підземний світ. Можливо, що більшість розглядуваних теракот цієї групи була пов'язана з подібним ритуалом, при-

³⁶ 0—64/814.

³⁷ На зворотному боці протоми Кори чи Деметри з святилища на Майській горі є граффіто-монограма (И. Д. Марченко. Новые данные об античном святилище вблизи Фанагории. — Труды Государственного музея изобразительных искусств им. Пушкина. М., 1962, стор. 128).

³⁸ ОАК, СПб., 1913—1915, стор. 40.

³⁹ И. Т. Кругликова. О культе верховного женского божества на Боспоре во II—III вв. н. э. — Культура античного мира. М., 1966, стор. 111.

таманним, певно, обряду богинь плідівництва з глибокої давнини. Так, теракоти часто знаходять і в могилах, і в ямах, нерідко зернових. Не суперечить цій думці і граффіті на жіночому бюсті, недбало обмазаному, хоч і не настільки грубо, щоб приховати всі складки одяжі.

Інші статуетки теж мають певний зв'язок з культом Кори-Персефони. Один з уламків належав теракоті Крилатого Генія. Цікавим є той факт, що Крилатий Геній часто супроводжує молоду богиню. Їх теракоти були виявлені разом в могилах херсонеського некрополя і в могилах поблизу Євпаторії⁴⁰, а також в самій Ольвії. Крилатий Геній зображався і на вазових малюнках, де він супроводжує або Кору, або Плутона⁴¹. Поки що нічого не відомо про ритуальні обряди, пов'язані з культом цієї богині і Крилатого Генія, але, безперечно, між ними існував певний зв'язок. Можливо, за елліністичного часу Крилатий Геній почав заміняти Гермеса, який вважався і проводирем душ у підземне царство. З гомерівського гімну Деметри відомо, що він і Кору відводив до Плутона. З пізньоелліністичного часу Гермес в Ольвії більше відомий як покровитель торгівлі і купців. Певно, відтоді поступово згасає його хтонічна сутність.

Одна з теракотових форм цієї групи теж позначена впливом культу Кори-Персефони. Дівчина зображена на фоні покривала, що півколом обвиває схилену трохи донизу і ледь повернуту вліво голову. Вбрання її — хітон, що скріплений на правому плечі й широкою рельєфною складкою проходить посередині грудей. Ліве плече і грудь оголені. Хітон підперезаний високо, як і на напівфігурах Кори-Персефони, що уособлювали АΝΟΔΟΣ (повернення) на землю. Волосся хвилястими дрібними пасмами зачесане назад. Два маленьких потовщення біля проділу нагадують коримби Деметри⁴². На голові — невисокий калаф дугоподібної форми або ж вінок. Права рука простягнута в бік, але показана до половини, ліва опущена донизу. Ця постать дуже нагадує Артемиду, але в коропластиці подібні її зображення невідомі, а в Ольвії взагалі немає теракот Артеміди. Фон розгорнутого покривала, руки зображені до половини, зачіска, нарешті, факт виявлення цієї знахідки разом з голівками і торсом богині наближають її до Кори-Персефони. До того ж Кори нерідко приписувались риси Артеміди і навпаки⁴³. Так, на Родосі статуї Артеміди увінчувались рослиною ΑΣΦΟΔΕΛΟΣ, присвяченою підземним богам. В Елевсіні було споруджено і храм Артеміди.

Слід зазначити, що дана ділянка взагалі характерна великою кількістю культових знахідок. В засипі сусіднього підвалу з пішею, розташованого південніше, були знайдені мармуровий рельєф із зображенням Кібели, кілька вапнякових івтариків, теракотові голівки Деметри. В північному підвалі, розкопаному в 1959 р., трапились протоми Деметри і уламки від п'яти великих теракот Кібели, виконаних місцевими майстрами. В 1965 р. трохи на захід від підвалу виявлено великий мармуровий фрагмент Артеміди. Можливо, що всі ці речі належали якомусь святилищу, пов'язаному з культами Кібели, Деметри, Кори-Персефони та інших близьких їм божеств. Кібела теж уособлювала вічноплодоносну природу. В ранній час в Ольвії вона виступає як хтонічне божество. В одній з архаїчних могил⁴⁴ була знайдена разом з статуеткою Кори-Персефони теракота Кібели з левеням на руках. Певно, уже з раннього часу між ними існував якийсь зв'язок. Про те, що Кібелі належало місце серед катахтонічних божеств, свідчать розкопки святилища в Німфеї і

⁴⁰ Г. Д. Белов. Вказ. праця, стор. 224; ОАК. СПб., 1905, стор. 54; М. Ф. Романченко. Вказ. праця, стор. 168.

⁴¹ ОАК. СПб., 1873, стор. 147; Древности Босфора Киммерийского, табл. I, II.

⁴² З такою зачіскою Кора-Персефопа зображена на одному з елевсінських фризів (Mithologie..., стор. 238, рис. 91).

⁴³ Н. И. Новосадский. Вказ. праця, стор. 168.

⁴⁴ ОАК. СПб., 1913—1915, стор. 42.

на Самофракії⁴⁵. Пізніше, починаючи з III ст. до н. е., цей зв'язок ще більше відчувається. На великих теракотах з зображенням Кібели, знайдених у північній частині підвалу α і в цистерні на агорі, по обидва боки від крісла богині були представлені фігури Кори-Персефони з факелом, Гермеса, Аттіса. В розглядуваних комплексах разом з теракотами Кори-Персефони і Деметри траплялись і зображення Кібели⁴⁶ (навіть чи випадково). Якщо в групі культових речей великого північного будинку, який датується IV — кінцем III ст. до н. е., Кібелі належить незначне місце, то в будинку на агорі, судячи з мармурового рельєфу і більшості її теракот III ст. н. е., вона займає панівне становище. Культ Деметри і Кори-Персефони з II ст. до н. е. дедалі більше відступають на задній план. Кора-Персефона — богиня, яка символізувала в'янення і відродження природи та безсмертя душі, певно, мала якесь значення там, де існував культ Кібели. Не виключено, що для шанування її призначалось і окреме приміщення, можливо, навіть підземне, як богині потойбічного світу (так іноді було, коли йшлося про поклоніння хтонічним божествам⁴⁷).

Розглянемо іншу групу джерел — граффіті на посудинах, присвячених Кори-Персефоні.

I. На денці чорнофігурного аттічного лекіфа другої половини V ст. до н. е.: КОРН — Кори (рис. 3, 3). Лекіф широко застосовувався в поховальному інвентарі як в архаїчний, так і класичний період⁴⁸. Присвячення його Кори, близькій загробному світу, зовсім не випадкове.

II. 0—46/3131. На лицевому боці намотки для ниток з стінки чорнолакової посудини IV ст. до н. е. є численні знаки (серед них виділяються E і A, інші не читаються). На звороті по червоній глині великими літерами накреслено присвяту Кори (рис. 3, 5, 6).

III. 0—64/1289. Напис зроблено в чорному крузі намотки для ниток із стінки чорнолакової посудини. Лак по краях круга знятий дуже акуратно (рис. 3, 7, 8), а на звороті намотки дуже недбало і тільки посередині. Тут прокреслено знаки незрозумілого змісту, які нагадують дві дельти, покладені одна на одну. Датування намотки, знайденої в засипці приміщення IV ст. до н. е., ускладнене, але, певно, вона була зроблена не пізніше III ст. до н. е. Присвячення здається дещо дивним для культу Кори в нашому уявленні. В даному випадку, очевидно, має рацію Д. Томсон, вказуючи, що Кора-Персефона була і царицею мертвих, і дівою зерна, і навіть богинею місяця, а до того ж просто молодою жінкою, яка втілювала в собі риси реальних дівчат, символізувала їх шлях від дочок печерних жителів епохи палеоліту до чепурних красунь на афінських карнавалах⁴⁹.

IV. 0—46/2919. Фрагментована частина денця з насічками кінця V ст. до н. е. На звороті багато знаків, серед яких чітко виділяється присвята Кори (рис. 3, 10). Серед знаків теж є дві дельти. Під словом КОРН — перевернутий спілон; вниз простягнуті дві зети, дещо схожі на ті, що є на уламку теракоти з ім'ям богині. Певно, в цих знаках містився якийсь магічний зміст. В трьох випадках виступає зображення цифри 20 — дві дельти. Можливо, вона пов'язувалась з якоюсь мірою зерна, і ольвіополіти, присвячуючи посудину богині, просили у неї хорошого врожаю, навіть вказували його міру.

⁴⁵ М. М. Худяк. Два святилища на акрополі Нимфея. — Труды Государственного Эрмитажа, т. II. Л., 1958; Н. И. Новосадский. Культ кавиров в древней Греции. Варшава, 1881.

⁴⁶ Е. И. Леви. Вказ. праця.

⁴⁷ К. В. Голенко, А. И. Щеглов. О культе Асклепия в Херсонесе Таврическом. — Dacia. Bucuresti, 1965.

⁴⁸ Ю. И. Козуб. Некрополь Ольвии классического времени. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. К., 1961.

⁴⁹ Д. Ж. Томсон. Исследования..., стор. 233—234.

V. 0—56/4780. Граффіто з присвятою Корі на нижній частині сітчастого лекіфа кінця IV ст. до н. е. погано збереглося через шаруватість глини (лекіф був у похованні IV ст. до н. е.). На кільцевій підставці К, на самому денці прокреслено незрозумілий знак (рис. 3, 4).

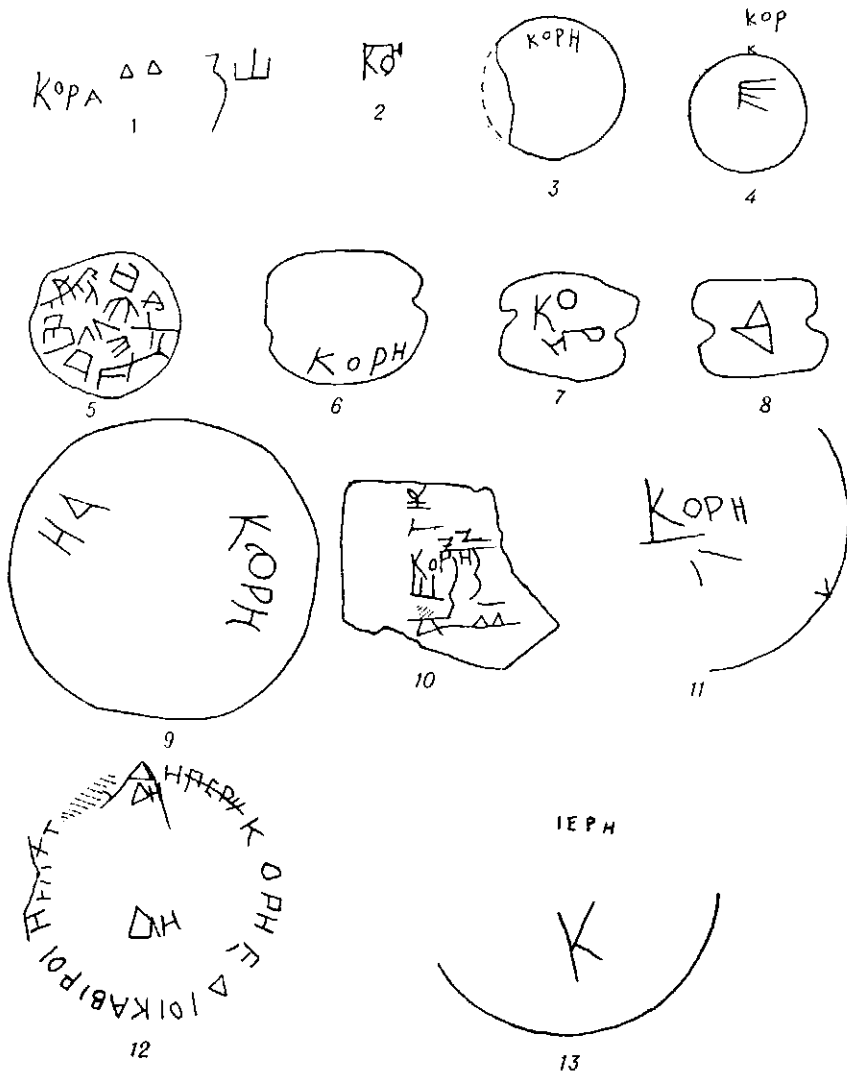

Рис. 3. Граффіті з присвятою Корі.

VI. 0—63/353. На звороті денця чернолакового кіліка V ст. до н. е. прокреслений напис (рис. 3, 2). Мабуть, його слід читати як ΚΟΡΗ, коли припустити, що буква ρ перевернута, як це часто буває на монограмах. На денці збереглися сліди червоної фарби, нанесеної з якоюсь ритуальною метою.

VII. 0—39/397. Фрагмент денця чернолакового кіліка V ст. до н. е. з присвятним граффіто Корі. Зміст інших знаків незрозумілий (рис. 3, 11).

VII. 0—39/397. Фрагмент денця чернолакового кіліка V ст. до н. е. ΗΔ — можливо, Деметрі, ΚΟΡΗ — Корі (рис. 3, 9).

IX. 0—59/849. На денці чернолакового кіліка I половини IV ст. до н. е. по обідку вирізаний досить цікавий напис. Він складається з кількох слів, серед яких ясно читається ΚΟΡΗ. Напис, певно, почина-

ється з імені того, хто присвятив посудину богам, але через різні ушкодження його важко прочитати. Під цим ім'ям та в круглому заглибленні на денці прокреслені ΔΗ Деметрі. Серед наступних слів прочитується ΟΙΚΑΒΙΡΟΙ, але називний відмінок цього слова ніяк не вказує на те, щоб воно означало присвяту. Граффіто з іменем кабірів, великих підземних богів, виявлено в Ольвії, наскільки нам відомо, вперше. Чимала кількість граффіті на різних типах посуду з присвятою кабірам була знайдена в Фіванському Кабірїоні⁵⁰ (рис. 3, 12).

X. На зворотній стороні денця чорнолакової чашки V ст. до н. е. напис дрібними літерами ΙΕΡΗ, що звичайно означає «священна або присвячена божеству»⁵¹. На лицевому боці — Κ, прокреслене дуже недбало. Можливо, посудина була присвячена Корі (рис. 3, 13).

XI. 0—48/383. На денці чорнолакового кіліка V ст. до н. е. по вертикальному обідку тонким вістрям прокреслений напис ΞΑΝΘΙΠΠΙ ΩΣ ΔΙΜΗΤΡΙ ΠΕΡΣΕΦΟΝΗ ΙΑΚΧΩΙ (?) ΔΗΜΗΤΡΙΟΝ — Ксантіп Деметрі, Персефоні, Іакху в храм Деметри (присвятив) (рис. 2, 6). В кінці напису незрозумілі знаки. На внутрішньому боці денця, певно, монограмне зображення імені Ксантіп, далі незрозумілі літери. Це граффіто — одне з найцікавіших, перше, наскільки нам відомо, вказує на існування храму Деметри в Ольвії. Ім'я Персефона теж раніше не фігурувало. Як відомо, Діоніс, що виступав під іменем Іакха, мав велике значення в елевсінському культі Деметри і Кори-Персефони. Шостий день містичних свят, як уже згадувалося, був присвячений Іакху — Діонісу.

Граффіто знайдено на ділянці Д в комплексі з речами, серед яких було чимало вотивних кружків та різного посуду з граффіто, глиняних фаллів і терракот*.

В Ольвії трапляється багато однозначних граффіті з літерою Κ. Стверджувати, що вони належали Корі, у нас немає ніяких підстав**.

Образ Кори-Персефони в нумізматиці Ольвії, певно, зовсім не був представлений. Відомий дослідник ольвійської нумізматики П. Й. Карішковський не дає визначення монет з її зображенням. Ахілл Понтарх, наприклад, якого шанували деякий час нарівні з головними божествами міста, теж не фігурує в нумізматиці Ольвії. Певно, існувала якась закономірність у зображеннях богів на монетах.

Підсумовуючи всі відомості про культ Кори-Персефони в Ольвії, можна сказати, що її шанувували тут поряд з Деметрою з часу виникнення міста, існування якого було тісно пов'язане із землеробством, головним чином, з розвитком зернового господарства, про що свідчать численні зернові ями, як в самому місті, так і в навколишніх поселеннях. До класичного та елліністичного часу належать майже всі граффіті з її ім'ям, а також більшість вотивних терракот, серед яких значна кількість місцевого виробництва. Поява зображень божеств у місцевій коропластиці може вказувати на особливу популярність їх серед населення. Культ Кори-Персефони ніколи, певне, не був в Ольвії самостійним. Кора майже завжди була невід'ємною від Деметри, доповнювала і визначала її хтонічну сутність. І все ж, незважаючи на цей тісний зв'язок і начебто залежність, вони іноді стояли окремо одна від одної. Деякий час Деметрі відводилась роль Тіхе. На її дочку ця шана не поширювалась. Інколи вона відокремлювалась від Деметри і виступала як Кора-Персефона, зберігаючи тісно взаємопов'язані між собою обидва елементи свого характеру, в яких виявлялась двоєчка сутність її образу. На це вказує біль-

⁵⁰ P. Wolters. Das Kabirenheiligtum bei Theben, 1. Berlin, 1940, стор. 12—40.

⁵¹ И. И. Толстой. Греческие граффити древних городов Северного Причерноморья. М., 1953, стор. 147.

* Список знахідок ольвійської експедиції ІА АН УРСР.— НА ІА АН УРСР.

** Всі розглянуті граффіті зберігаються у фондах ІА АН УРСР та в Ольвійському заповіднику.

шість різних типів теракот з її зображенням і насамперед протоми, що уособлювали повернення богині з підземного світу. В Ольвії вона була відома, головним чином, під іменем Кори, що видно з присвятних граффіті та лапідарного напису, але виступала не як дочка Деметри, а покровителька посівів — з одного боку, а з другого — богиня, тісно пов'язана з підземним світом, як свідчать численні магічні знаки. Ця своєрідна риса культу Кори-Персефони незначною мірою мала вплив на катахтонічну сторону шанування Деметри в Ольвії, проявом чого були магічні заклинання і паговори⁵².

На жаль, велику кількість граффіті з міст Північного Причорномор'я, одне з найцікавіших джерел вивчення історії, культури та релігії населення, все ще не опубліковано. Через це тут не можна провести порівняльний аналіз, який значною мірою допоміг би у з'ясуванні ролі культу Кори-Персефони в Ольвії.

За пізньоелліністичний час в історії грецької релігії починається процес асиміляції релігії. По-друге, в Ольвії тоді намічається спад зернового господарства, викликаний не лише різким зменшенням торгівлі з Аттикою, яка зіграла велику роль у поширенні землеробських культів, а й внутрішніми причинами. Ольвія вже з другої половини III ст. до н. е. перебуває у тяжкому становищі внаслідок ворожих нападів з боку різноплемінного варварського оточення⁵³. Чи було це причиною поступового згасання культів Деметри і Кори-Персефони в Ольвії, судити важко з тих мізерних даних, які наявні зараз для цього часу.

Починаючи з кінця IV ст. до н. е. в Ольвії відроджується культ Кібели, який з часом стає тут панівним. Деметра і Кора-Персефона шанувались водночас з нею. В цей період простежується зближення культу Кібели і Кори-Персефони як хтонічних божеств. На їх честь влаштовувались свята. Очевидно, одним з цікавих епізодів цих свят був таємний обряд поховання богині зерна, пов'язаний з сівбою та жнивими і в різних варіаціях притаманний богиням плодівництва з глибокої давнини.

А. С. РУСЯЕВА

Культ Кори-Персефони в Ольвії

Резюме

В статье дается первая попытка общей характеристики культа Кори-Персефони в Ольвии на основании археологических данных, определения ее иконографии и связи с другими божествами.

Земледельческие культы и обряды, как известно, были широко распространены и имели большое значение в Греции. Экономическая жизнь Ольвии была тесно связана с земледельческим характером, главным образом, с развитием зернового хозяйства. Культы земледельческих божеств, особенно Деметры и Кори-Персефони, играют здесь важную роль с самого раннего периода.

В Ольвии Кора-Персефона выступает, главным образом, как хтоническое божество, непосредственно связанное с растительностью и посевами, в близкой связи с Деметрой и другими божествами плодородия.

Своеобразием культа Кори-Персефони в Ольвии является ее связь с Кибелой, которая прослеживается еще в архаический период и усиливается с возрождением ее культа в позднеэллинистическое время.

⁵² Jahrbuch des archäologischen Institutes, t. 2. Berlin, 1907, стор. 127.

⁵³ В. В. Латышев. Исследование об истории и государственном строе Ольвии. СПб., 1887, стор. 87.